

ju poprilično marginalnu ulogu u muslimanskim političkim krugovima, pa ih tako treba i tretirati kada se govori o temama iz Drugoga svjetskog rata. Na kraju, bitno je istaknuti da je knjiga Xaviera Bougarela vrijedna studija o 13. SS diviziji, temi koja je u bosanskohercegovačkoj javnosti još mjesto sukoba različitih narativa iako to ne bi trebala biti. Jednako je važno reći i da ovom knjigom nisu zatvorena sva pitanja, a jedno od onih koja se nameću sama od sebe jest analiza prezentiranja prošlosti 13. SS divizije, odnosno njezina percepcija u različitim društveno-političkim kontekstima nakon 1945. godine.

Ajdin Muhedinović

Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918-1929* (Beograd: Clio, 2018), 413 str.

Europska povijest ne bilježi mnogo slučajeva nastanka multietničke države iz ratnoga vihora u kojemu su se njezini narodi našli na sukobljenim stranama, nastale dogovorom njihovih elita s podrškom međunarodne zajednice, a k tome s demokratskim slobodama koje su ipak jasno pokazivale sve teškoće u pokušajima unutarnjega uređenja takve države. Ako je Jugoslavija ikada imala istinski demokratsko uređenje, onda je to bilo od 1918. do 1929. godine. Ispitivanju stvarne naravi državnoga ustrojstva, društva i kulture tadašnjega Kraljevstva (od 1920. Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), kroz perspektivu srpskih intelektualaca, posvetila se povjesničarka Branka Prpa, koja se istraživanjem povijesti bavila u Institutu za noviju istoriju Srbije i kao ravnateljica Istorijškoga arhiva Beograda. Njezina knjiga *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918-1929*, kako se saznaje iz prologa pod naslovom „Istoričar i učesnik istorije” (str. 9–10), nastala je na temelju doktorske disertacije „Jugoslavija kao moderna država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918-1929. godine”, napisane u vrijeme rata i raspada Jugoslavije i obranjene 1996. na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Nakon uvodnoga dijela (str. 11–16), u kojem se raspravlja o pojmu intelektualca (kojega obilježavaju osobine poput umnosti, angažiranosti, kritičnosti i autonomnosti) i razlikuje ga se od pojma inteligencije, koji se situira u Istočnu Europu (gdje postoje velike društvene suprotnosti i ograničeni doseg kulturne sfere), autorica prelazi na prvi i najveći dio svoje knjige pod naslovom „Država” (str. 19–252). Prvo poglavlje, „Država u nastajanju” (str. 19–55), pokazuje kako su se od 1918. do 1920. za srpske intelektualce iskristalizirali problemi jugoslavenskoga i nacionalnoga identiteta, centralizma i federalizma, monarhije i republike, kao i temeljnih demokratskih načela Kraljevstva SHS (str. 55). Središnji dio toga poglavlja razmatra politički program desno-liberalnih srpskih intelektualaca okupljenih pod vodstvom Jovana Cvijića u Jugoslavenskoj demokratskoj ligi, koja je propagirala političke ideale Zapada, ali i zasebnost „jugoslavenske civilizacije” unutar „europskoga kulturno-civilizacijskoga kruga”. Drugo poglavlje, „Preispitivanje identiteta” (str. 56–88), prikazuje buđenje

svijesti o nepostojanju jugoslavenske nacije među srpskim intelektualcima i početak žestokih rasprava o nacionalnom pitanju nakon donošenja Vidovdanskoga ustava 1921. godine. Autorica ističe da od 1923. jugoslavenska ideja počinje gubiti potporu među srbijanskim intelektualcima, pa upozorava i na prvu pojavu ideje amputacije „prečanskih” krajeva 1922. godine, ali taj gubitak potpore ne nalazi među prečanskim srpskim intelektualcima, za čijega se najistaknutijeg predstavnika uzima Milan Čurčin, urednik poznatoga zagrebačkog časopisa *Nova Evropa*.

Treće poglavlje prvoga dijela, „Unitarizam ili federalizam, centralizam ili decentralizam” (str. 89–137), fokusira se na sukob među političkim strankama u pogledu državnoga ustrojstva Jugoslavije i poglede srpskih intelektualaca u tom pitanju. Autorica uočava (str. 97) da se radilo o sukobu stranaka koje su okupljale različite glasače uglavnom podijeljene po nacionalnosti, ponajprije srpske (Narodna radikalna stranka – NRS, Demokratska stranka – DS, Savez zemljoradnika – SZ, Socijalistička partija Jugoslavije – SPJ i Jugoslavenska republikanska stranka – JRS) i nesrpske (Hrvatska republikanska seljačka stranka – HRSS, Hrvatska zajednica – HZ, Slovenska ljudska stranka – SLS i Jugoslavenska muslimanska organizacija – JMO). Unatoč tome, Prpa smatra (str. 105) da srpski političari i intelektualci, većinom neskloni federalizmu, pitanje prihvaćanja ili odbijanja unitarističke i centralističke države – za koju su se uspješno izborili NRS i DS izglasavanjem Vidovdanskoga ustava majorizacijom faktičnih predstavnika hrvatskoga i slovenskoga naroda (str. 107–109) – nisu smatrali nacionalnim pitanjem nego pokazateljem odnosa snaga političkih stranaka. Takvi su zaključci dobrim dijelom temeljeni na anketi *Srpskoga književnoga glasnika* (koji je inače bio jedan od glavnih izvora pri pisanju knjige), a ona je uključivala intelektualce poput Nikole Stojanovića, Alekse Šantića, Sime Pandurovića, Riste Mitkovića, Uroša Krulja, Milutina Jakšića, Dragiše Lapčevića, Mihaila Avramovića, Milana Grola, Dragoljuba Arandelovića, Stevana Sagadina, Ljubomira Stojanovića i Jaše Prodanovića. Na kraju poglavlja pozornost se posvećuje sastanku srpskih i hrvatskih intelektualaca na Ilidži u lipnju 1922. i Zagrebačkom kongresu u rujnu iste godine, pri čemu je potonji bio bitan pomak u kritici centralizma i vodećih političara poput Svetozara Pribičevića, Nikole Pašića i Stjepana Radića. Kongres je također doveo do rascjepa DS-a na dva krila, pristaše Pribičevića i Ljube Davidovića.

U dvadesetim godinama neaktualna i marginalizirana dilema „Monarhija ili republika”, kako glasi naslov četvrtoga poglavlja (str. 138–159), zapravo je bilo pitanje pravnoga opravdanja kontinuiteta vladanja dinastije Karađorđević s obzirom na državni diskontinuitet i ingerencije Ustavotvorne skupštine, kao i ovlasti kralja spram zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Vidovdanskim ustavom njemu su dane velike ovlasti u sve tri grane vlasti, koje su uskoro postale igračke u njegovim rukama, a to su mu omogućili, smatra Prpa, i vodeći političari poput Pašića. Uvođenje Šestosiječanjske diktature srpski intelektualci, koji su većinom bili za monarhiju, dočekali su šutnjom, čime je propuštena prilika da se Kraljevina SHS pravno uredi na način koji bi uvažavao njezin „politički i kulturni diverzitet” (str. 159).

Posljednje i najveće poglavlje prvoga dijela knjige, „Institucije” (str. 160–252), izlaže bitna obilježja parlamenta, političkih stranaka i demokracije u Kraljevini SHS. Zanimljive su spoznaje da je ustav Weimarske Republike imao utjecaja na rad pojed-

nih zastupničkih klubova u Ustavotvornoj skupštini i kasnije u Narodnoj skupštini. Međutim, normalan parlamentarni rad onemogućilo je, prema autoričinoj analizi mišljenja srpskih intelektualaca, djelovanje kralja, uz nezrelost političkih stranaka, a jugoslavenski parlamentarizam od samoga je početka bio pogrešno postavljen i završio je porazno, odnosno diktaturom. Vodeće su političare srpski intelektualci okarakterizirali kao profesionalne demagoge i strančare, a političke stranke uskoro su počele okupljati glasače samo na nacionalnoj osnovi. Srpski intelektualci uočili su da Pribićevićevi demokrati imaju kredibilitet u Beogradu dok se smatralo da on može privući i okupiti hrvatske glasače, da je Pašićevim radikalima važna samo vlast i da su oni mobilizirali protiv sebe sve nesrpske glasače, a Radića i njegovu „zavedenu seljačku masu” većina je isprva podcjenjivala, a kasnije su za njegov polet krivili centralizam. Kao primjere dviju stranaka koje su se opirale nacionalnim svrstavanjima Prpa je uzela JRS i Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ), za koju smatra da je početkom dvadesetih dobila veliku potporu zahvaljujući „radikalnim zahtevima socijalne prirode”. Nacionalne tenzije zaoštrile su se nakon atentata na Radića, poslije kojega je većina srpskih intelektualaca pobjegla u svoje profesije, okrivljujući političke stranke za negativan razvoj događaja u državi. Demokracija je tada bila poražena, ali autorica smatra da je ona težak udarac doživjela već *Obznanom*, koja je bila „jedan od najeklatantnijih primera kršenja demokratskih principa” i u vezi s kojom je registrirala brojne prosvjede srpskih intelektualaca. Osobne slobode i politička prava bili su određeni Vidovdanskim ustavom, ali njegovo kršenje u praksi vodilo je apatičnosti građana prema državnoj sili i njihovu izbjegavanju izvršavanja dužnosti.

Drugi dio knjige, „Društvo”, sastoji se od jednoga poglavlja pod naslovom „Evropski modernizacijski izazovi” (str. 256–317). Iako se 82% stanovništva Kraljevine SHS bavilo zemljoradnjom, pri čemu su dominirali mali posjedi koji nisu bili dovoljni za prehranjivanje prosječne obitelji, a postojale su i velike razlike u razvijenosti unutar države između njezinih zapadnih i sjevernih te istočnih i južnih dijelova, autorica upozorava na znakove modernizacije dvadesetih godina koji su se očitovali u urbanizaciji, porastu razine obrazovanosti i industrijalizaciji. Ustav Weimarske Republike, ističe se dalje, utjecao je na socijalnu komponentu Vidovdanskoga ustava, koji je donio napredno radničko zakonodavstvo i koji su srpski intelektualci podupirali, a da nije dirao u načelo slobode tržišta i privatnoga vlasništva. Naime, potpisivanjem Versailleskoga mirovnog ugovora Kraljevstvo SHS postalo je član Međunarodne organizacije rada. Međutim, kao najveću kočnicu za razvoj privrede i društva srpski intelektualci prepoznali su politiku i državno uređenje koji su, umjesto da postanu temelj modernizacije, bili izvor problema. Pronicljiva je Prpina tvrdnja (str. 277) da je većina političara svoje programe vezala uz seljaštvo, čime su oni postali prepreka modernizaciji, a na to su se nadovezivali i drugi problemi poput zaštitnih carina, pogodovanja krupnome kapitalu i državnoga kapitalizma, brojnoga činovništva i neprovedene agrarne reforme. Srpskim intelektulkama autorica se posvećuje na kraju ovoga poglavlja. Obiteljska organizacija i odnosi u knjizi prepoznaju se kao „posljednja uporišta tradicionalnog načina življenja i najžilavija prepreka procesu modernizacije” (str. 306), a tome je pridonosio i patrijarhalni duh srbijanskoga zakonodavstva koji nisu uspjele izmijeniti ni propale reforme Ministarstva pravde. Međutim, modernizacijski procesi i obrazovanje žena vodili su njihovoj emancipa-

ciji, pa je tako već 1919. godine osnovan Ženski pokret. Vidovdanski ustav nije suzio biračko pravo samo na muškarce, već je to učinio Izborni zakon, a za biračko pravo žena bili su H(R)SS, SLS, SZ, JRS, SPJ i KPJ, u čemu su im se suprotstavljali NRS i HZ.

„Kultura” je naslov posljednjega dijela knjige, koji se sastoji od poglavlja „Između Istoka i Zapada” (str. 321–368), a bavi se problemom kulture srpskoga naroda nakon Prvoga svjetskog rata, u novoj državnoj zajednici koja je otvorila pitanje odnosa prema kulturama drugih jugoslavenskih naroda, kao i prema jedinstvenoj jugoslavenskoj kulturi. Iz izlaganja u knjizi proizlazi da su među srpskim intelektualcima postojala razmimoilaženja oko odnosa prema srpskoj tradiciji, s kojom su htjeli raskinuti, primjerice, Miloš Crnjanski i Marko Ristić, ali i nemogućnost nadilaženja „kulta Kosova” kao središnjega za srpsku kulturu. Zanimljivo je čitati koliko je u srpskoj javnosti tada bio prisutan antieuropizam, povezan s idejama poput sveslavenskoga mesijanizma ili posebne slavenske povijesne misije, koji je proizašao iz negativnoga iskustva Prvoga svjetskog rata, europskoga imperijalizma i shvaćanja Zapada i Istoka kao nepomirljivih suprotnosti. Brojni srpski intelektualci smatrali su da je jugoslavenski kulturni prostor ujedinjen slavenskom „dušom”, odnosno senzibilnošću, koja je dio (pan)slavenske civilizacije, a shvaćena je kao antiteza pretjeranoj europskoj racionalnosti. Za Prpu je kritika Europe bila kritika „svih vrednosnih sistema koji su mogli ugroziti humanistički ideal slobodnog čoveka”, a „antieuropski Europljani” „svi oni koji veruju da se kulturni univerzum ne može omeđiti” (str. 348, 351). Veliki prostor u javnosti tada je imala i ideja jedinstvene jugoslavenske kulture koja je bila izvedena iz načela „narodnog jedinstva”. Ona se manifestirala ponajprije u pitanju jedinstvenoga književnog jezika, pri čemu su srpski intelektualci zagovarali ekavicu i ćirilicu, dok su hrvatski intelektualci to odbijali. Sukob dviju strana vidio se i u propalome pokušaju spajanja jednoga beogradskog i jednoga zagrebačkog časopisa, *Srpskoga književnoga glasnika* i *Savremenika*. Na području kulture tako su ubrzo bile otvorene nacionalne fronte, kao i na području politike, pri čemu je bio napadan i tzv. srpsko-hrvatsko-slovenski kao zajednički jezik Kraljevine SHS, kako ga je definirao Vidovdanski ustav. Prpa pravilno ističe da je poricanje prava Hrvatima i Slovencima na njihov jezik bilo poricanje njihova postojanja, a zaključuje da „identitet nije jedan i nedeljiv, on se ne pokorava nijednom unapred zamišljenom planu ni programu” (str. 368). Knjiga završava epilogom „Nastajanje i nestajanje jednog ideala” (str. 369–371), u kojem se ističe da su srpski intelektualci kraj Prvoga svjetskog rata i stvaranje Jugoslavije vidjeli kao „trijumfalni završetak jedne viševekovne istorije”, ali su u sljedećem desetljeću uočili i javno formulirali sve probleme koji su doveli u pitanje funkcioniranje i time opstanak te države.

Knjiga *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918-1929* rezultat je ponajprije historiografije kraja osamdesetih i prve polovine devedesetih godina, pa se u tom kontekstu mogu shvatiti tvrdnje o uvjerenosti srpskih intelektualaca u trijumfalno stvaranje Kraljevstva SHS. Kako od tada u sve većoj mjeri pokazuje historiografija, ono je zapravo bilo stvoreno pod pritiskom kaotičnih zbivanja na kraju Prvoga svjetskog rata, pa i pod prijetnjama velikosrpskih pretenzija Kraljevine Srbije i iredentizma Kraljevine Italije. Koliko su takve činjenice nezastupljene pokazuje, primjerice, tretiranje Ženevske deklaracije iz studenoga 1918. godine kao pravnoga akta, a ne Pašićeva kratkotrajnoga manevra, kroz dobar dio knjige (str. 60, 142, 199). Stvaranjem Kraljevstva

SHS stvari su se ipak fundamentalno promijenile i u Srbiji i u Hrvatskoj. Od općega prava glasa za sve punoljetne muškarce, preko raspada starih (Hrvatsko-srpska koalicija, pravaške i socijaldemokratske stranke) i formiranja novih stranaka (DS, HZ, SPJ, KPJ), pa do gubljenja moći i nestanka starih „profesionalnih” političara koji su pazili na parlamentarne i pravne procedure (Supilo, Trumbić, Protić, Jovanović Pižon, Lj. Davidović) i uspona političara koji vješto ovladavaju masama (Radić, radikali, komunisti) – nikako se ne može reći da su narodi u novoj državi birali stare vođe i njihove stranke (str. 181). Demokratske slobode u tom smislu ipak su proširene, što je otvorilo vrata nacionalnom svrstavanju koje je zahvatilo sve stranke, pa i KPJ, koja je veću potporu dobila na temelju prosvjednih glasova u Crnoj Gori i Makedoniji nego na „radikalnim zahtevima socijalne prirode”. *Obznanu* se može tretirati kao kršenje demokratskih načela i pritom upućivati na primjenu Zakona o zaštiti države na HRSS 1925. godine (pri čemu nije spomenut Radićev put u Moskvu, str. 233), ali zar nije komunistička ideologija već sama po sebi „jedan od najeklatantnijih primera kršenja demokratskih principa”? Važnija pitanja u vezi s demokracijom dvadesetih godina u Kraljevini SHS, poput praktičnoga sprječavanja „nepovoljnoga” ishoda izbora na lokalnoj razini, podmićivanja i načina raspodjele mandata u parlamentu neproporcionalno broju glasova dobivenih na izborima, nažalost nisu otvorena u knjizi.

U ovako opisanim institucionalnim okvirima Kraljevine SHS svoju su političku djelatnost mogli razvijati brojni političari. Od onih u Hrvatskoj, među srpskim intelektualcima, kako proizlazi iz izlaganja u knjizi, najgore je prošao Pribičević. Objašnjenje njegove političke evolucije i približavanja Radiću je izostalo (str. 216), a manja posvećenost zbivanjima u drugoj polovini dvadesetih godina karakteristična je za ovu knjigu, koja se uglavnom fokusira na prvih nekoliko poslijeratnih godina, pa i u kasnijim poglavljima sažetije obrađuje društvene i kulturne teme te prestaje s korištenjem arhivskih izvora. Oni su uzeti iz više arhiva u Srbiji i Hrvatskoj, kako se vidi u bibliografiji (str. 397–403), kojom dominiraju časopisi, a posebice su korisne „Biografije srpskih intelektualaca, aktera knjige” od Dragana Aleksića do Jovana Žujovića (str. 373–395), kao i kazalo imena (str. 405–410). Knjigu Branke Prpa posebice relevantnom čini stalna aktualnost debata o demokraciji i njezinim disfunkcionalnostima, odnosu institucija i politike prema društvu te ulozi intelektualaca u njemu, kao i opasnosti u pokušajima uređenja multietničkih država kao građanskih.

Matko Globačnik

Milan Ristović, *Mussolini ante portas. Italijanski fašizam i jugoslovensko susedstvo (1919-1925)* (Beograd: Službeni glasnik, 2021), 301 str.

Italija je, kako to Milan Ristović s pravom kaže već u prvoj rečenici svoje knjige, bila „glavna trauma jugoslovenske spoljne politike međuratnog perioda”. Zato ne čudi što o odnosima Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS)/